

TATAR TÜRKÇESİNDE BİTME VE TAMAMLANMA BİLDİREN BİRLEŞİK FİİL YAPILARI

Completive and Terminative Auxiliary Verbs in Tatar

Fatma ŞAHAN GÜNEY*

Özet

Bu makalede Tatar Türkçesinde bitme veya tamamlanma bildiren bir grup tasviri fiil, anlam ve işlev açısından incelenmiştir. Çalışmada önce, Tatar Türkçesinde tamamlanma ve bitme bildiren tasviri fiiller ve genel anlamda Türkçede tasviri fiil sistemi konusuna yaklaşımlar gözden geçirilmiştir. Bu yaklaşımlardan ilki, bu çalışmada incelediğimiz bitme veya tamamlanma bildiren tasviri fiilleri, geleneksel çizgiye bağlı kalarak, bitimlilik görünüşünü bildiren dilbilgisel yapılar olarak gören yaklaşımdır. İkinci görüş ise söz konusu tasviri fiilleri kuramsal bir çerçeve içerisinde birer kılımlı işlemcisi ya da niteleyicisi olarak görmektedir. Bu çalışmada, geleneksel ya da kuramsal yaklaşım ayrımı gözetmeksizin, Tatar Türkçesinde bitme ya da tamamlanma bildiren birleşik fiil yapılarının çeşitli anlam ve işlevleri örnek cümleler esasında betimlemeli olarak tanıtılmış ve tanımlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tatar Türkçesi, tasviri fiil, birleşik fiil.

Abstract

In this study, we examined a group of auxiliary verbs which express completion and termination in Tatar. We first summarized various approaches to the topics of completive and terminative auxiliary verbs in Tatar in specific, and of the Turkic auxiliary verb system in general. One approach to the topic of auxiliary verbs expressing completion and termination in Tatar considers them, along with the traditional approaches, as grammatical units indicating perfective aspect. The second view, on the other hand, having more theoretical orientation, regards the completive and terminative auxiliary verbs in Tatar as actional specifiers or actional operators. This study focuses merely on introducing and explaining the various meanings and functions of the fore-mentioned auxiliary verbs on descriptive grounds, without paying much attention to one or the other approach.

Key Words: Tatar, descriptive verb, auxiliary verb, compound verb

1. Giriş

Tatar Türkçesinde zarf fiil ekli bir asıl fiil ile söz konusu lehçede bulunan sınırlı sayıdaki tasviri fiillerden (söz konusu eylemler için çeşitli çalışmalarda “yardımcı fiil” ya da “deskriptif fiil” terimleri de kullanılmaktadır) birinin getirilmesiyle kurulan birleşik fiil yapıları oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır. Kullanıldığı lehçenin gramerinin önemli bir parçası olduğu gözlenen söz konusu yapılar, diğer Türk lehçelerinin hemen hepsinde yaygın olarak bulunmakla birlikte, her bir lehçede kullanılan tasviri fiil sayısı, bunların asıl fiillerle birleşerek birinci fiili betimleme işlevinde kullanılma sıklığı ile semantik ve dilbilgisel işlevleri lehçeden lehçeye değişmektedir. Örneğin İran’da konuşulan Oğuz lehçesinde, bu türden birleşik fiil yapılarının, Farsçanın etkisiyle neredeyse tamamen kaybolduğu bildirilirken¹ ve Gagavuz ve Karaim Türkçelerinde Slav dillerinin etkisine bağlı olarak tasviri fiil sisteminin bulunmadığı belirtilirken², Kazakça³, Özbekçe⁴, Uygurca⁵ ve Tatarca⁶ gibi lehçelerde birleşik

* Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl. E-mail: fsahan2003@yahoo.com.

¹ S. Ağcağül, Grammaticalization of Turkish geç- as a postverb, **11. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı**, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa (KKTC) 7-9 Ağustos 2002, s. 1.

² D. M. Nasilov, “Formı vırajeniya sposobov glagol'nogo deystviya v altayskix yazıkax (v svyazi s problemoy glagol'nogo vida)”, O. P. Sunik (ed.), **Oçerki sravnitel'noy morfologii altayskix yazıkov**, Leningrad 1978, s. 138.

fiiller oldukça sık kullanılmakta, yanı sıra, söz konusu yapılarda kullanılan tasviri fiiller sayıca ve anlamca çok zengin bir çeşitlilik göstermektedir. Örneğin Tatar Türkçesinde –A veya –P zarf fiil eklerinden biriyle kurulan 30 kadar birleşik fiil yapısı ve söz konusu eklerden biri veya her ikisi ile birleşerek birleşik fiil kuran yaklaşık 20 değişik tasviri fiil tespit edilmiştir.⁷ Bunlar, *al-*, *bar-*, *başla-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *citker-*, *çık-*, *çıgar-*, *kal-*, *kara-*, *kil-*, *kit-*, *kuy-*, *taşla-*, *tor-*, *töş-*, *uz-*, *üt-*, *yör-*, *yaz-* gibi fiillerdir.

2. Tatar Türkçesinde Tamamlanma ve Bitme Bildiren Birleşik Fiil Yapıları

2.1. Dilbilgisel Yaklaşımlar

Tatar Türkçesinde –p zarf fiil ekleriyle kurulan *al-*, *at-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *citker-*, *çık-*, *kal-*, *kit-*, *kuy-*, *töş-*, *uz-*, *üt-* fiillerinden oluşan bir grup tasviri fiilin kullanıldığı ve genel olarak bitme ve/veya tamamlanma bildiren birleşik fiil yapıları konusunda belli başlı iki yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki, doğrudan Tatar Türkçesinde kullanılan –p *al-*, *at-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *citker-*, *çık-*, *kal-*, *kit-*, *kuy-*, *töş-*, *uz-*, *üt-* tasviri fiillerine dayanarak, bu fiilleri görünüş (aspekt) ulamı ile ilişkilendirirken, ikinci görüş, söz konusu yapıların, söz konusu fiilleri tümcede asıl eylemin belirttiği hareket ya da halin kılışımı (Aktionsart) niteleyen ya da belirleyen unsurlar olarak görmektedir.

Birinci yaklaşım, Tatar Türkçesinde kullanılan *al-*, *at-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *citker-*, *çık-*, *kal-*, *kit-*, *kuy-*, *töş-*, *uz-*, *üt-* gibi bir grup tasviri fiili “bitmişlik” görünüşü (perfective aspect) ile ilişkilendirmektedir.⁸ Söz konusu eylemlerin Tatar Türkçesinde asıl eyleme “birdenbirelik” ya da “şiddetlilik” gibi değişik anlamlar katmasının yanı sıra, ortak olarak “tamamlanma” bildirdiği ya da “bitmişlik” görünüşünü ifade ettiği ileri sürülmekte ve bu yönüyle de söz konusu tasviri fiiller Tatar Türkçesinde “bitmişlik görünüşünü” (perfective aspect) perifrastik yollardan ifade eden şekiller olarak değerlendirilmektedir.⁹ “Bitmişlik” görünüşü, fiillere ait bir görünüş kavramı olup, herhangi bir hali, iç zaman yapısına gönderme yapmaksızın bir bütün olarak görmek olarak tanımlanmaktadır.¹⁰ Rus gramerlerinin geleneksel çizgisine bağlı kalınarak “perifrastik” ya da “analitik” (periphrastic/ analytical perfective) olarak da¹¹ adlandırılan ve aşağıda inceleyeceğimiz *al-*, *at-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *çık-*, *kal-*, *kit-*, *kuy-*, *töş-*, *bet-*, *uz-*, *üt-* gibi “tasviri fiiller” ile kurulan birleşik fiil yapıları başka dillerin yanı sıra Tatar Türkçesinde de bitmişlik görünüşünü ifade etmede kullanılan leksik unsurlar olarak önerilmektedir.¹²

Söz konusu tasviri fiillerin, anlam olarak “tamamlanma”, “bitme” ya da “sonuç bildirme” gibi işlevlerinin yanı sıra, harekete “çabukluk”, “anilik”, “birden birelik” ve “bir defalığına”¹³ gibi, genellikle zarflarla bildirilen anlamlar katmaları bunların basit ve etkin birer görünüş unsuru olarak

³ K. Demirci, **Kazakh Verbal Structures and Descriptive Verbs**, Dunwoody Press., Maryland, USA 2006; K. Koç, **Kazak Tilindegi Kürdeli Etistikter** (Kazak Türkçesinde Birleşik Fiiller), Kazakistan İlimler Akademisi, Almatı 2001, s.268.

⁴ D. M Nasilov, **age**.

⁵ W. E. Scharlipp, **Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang**, Islamkundliche Untersuchungen 87, Berlin 1984.

⁶ C. Schönig, **Hilfsveben im Tatarischen**, 1984 Zakiev (ed.), **Tatarskaya Grammatika II: Morfologiya**, 1993, ss. 184-199.

⁷ Zakiev (ed.), **Tatarskaya Grammatika II: Morfologiya**, 1993s. 186.

⁸ Zakiev (ed.), **age**, ss. 186-190; T. Maisak, **Multiple periphrastic perfectives: another case of “bounder perfectivization”, Language Typology: Proceedings of electronic conference (May 15-25, 1999)**. Web Journal of Formal, Computational & Cognitive Linguistics. CD Edition, 2000, s. 24.

⁹ T. Maisak, **age**, s. 4.

¹⁰ B. Comrie, **Aspect**, Cambridge 1976, s. 12.

¹¹ Maisak (2000: 2), bu terimin açılımını şu şekilde vermektedir: “Bir dilde birden fazla (12 ya daha fazla olabilir) niteleyici unsur bitmişlik görünüşünü ifade etmek için kullanıldı durumda, “çoklu perifrastik bitimlilik”ten (**multiple periphrastic perfectives**) söz edeceğiz.” Burada sözü edilen, cümledeki asıl fiili niteleyen unsurların görünüş kategorisine ait bir işlevi, bitimlilik işlevini yerine getirmeleri ve bu işlevin ekler gibi bağlı biçimbirimler yardımıyla değil, örn. Türk lehçelerindeki tasviri fiiller gibi ayrı ayrı leksik unsurlar tarafından yerine getirilmesidir.

¹² T. Maisak, **age**, s. 4.

¹³ Zakiev (ed.), **age**, s. 198.

göremeyeceğimiz konusunda ipuçları vermektedir. Öte yandan söz konusu fiillerin asıl fiillerle girdikleri çok yönlü anlam ilişkisi ve asıl fiilin anlamı ve iç zaman yapısında meydana getirdikleri değişiklikler ve de sonuç olarak ortaya çıkan anlam bu fiillerin basit birer görünüş işaretleyicisi olmadıkları konusundaki kanıyı güçlendirmektedir. Dolayısıyla, tasviri fiillerle ifade edilen “bitimlilik” görünüşünü kategorik anlamda düşünmemek gerekir. Çünkü söz konusu tasviri fiiller, birer zaman ve görünüş eki olan –*GAN* ve –*DI* ekleri gibi genel bir kullanıma, az ya da çok sabit bir işleve sahip değildir. Genellikle bu tür fiillerin kullanımı belli fiillerle sınırlı olup işlevleri, yani asıl fiille birlikte sonuç olarak ifade ettikleri anlamlar çeşitlidir. Örneğin, Tatar Türkçesinde *al-* tasviri fiili –*A* zarf fiil eki ile birlikte yeterlilik bildiren modal bir yardımcı fiil olarak kullanılırken, –*p* zarf fiil eki ile birleştiğinde öznenin yararına yapılan iş oluş ya da hareketi ifade etmek, hareketin genellikle kısa bir zaman süresi içerisinde tamamlandığını ve –eğer varsayarsanız nesnenin tamamını etkileyecek şekilde gerçekleştiğini bildirmek gibi çeşitli işlevlerde kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde tamamlanma, bitme bildiren tasviri fiilleri “kılınış” (aktionsart) temelinde açıklayan ikinci yaklaşımı ise, genel anlamda Türkçede,¹⁴ başka lehçe ve hatta dillerdeki¹⁵ görünüş ve kılınış ulamları ile, Kıpçak Türkçesi¹⁶ ya da Kıpçak Türkçesi dışındaki lehçelerde¹⁷ bulunan tasviri fiil sisteminin kılınış (aktionsart) ve görünüş (aspekt) ulamları içerisindeki yerini tartışan teorik çalışmalarla ilişkili olarak değerlendirilmelidir. Tasviri fiiller ile “kılınış” ulamı arasındaki etkileşimin varlığı ve bu etkileşimin gerçekleşme biçimi Kıpçak Türkçesi örneğinde Johanson tarafından tartışılmaktadır. Buna göre, Karaycanın dışında bütün Kıpçak lehçelerinde ve dolayısıyla bu kolda yer alan Tatar Türkçesinde bir zarf fiil ile bir tasviri fiilin birleşmesinden oluşan çok sayıda “hareket niteleyicileri” (actional specifiers) bulunmaktadır ve bunların ya birleşik fiil içerisindeki asıl fiil ya da fiil öbeklerinin işaret ettiği eylemi nitelik ya da nicelik yönünden betimlemek ya da eylemin özüne ait iç zaman yapısını, yani kılınışını oluşturan başlangıç, hal ve bitiş (final) safhalarından birini seçerek bu safhayı nitelemek gibi iki farklı işlevi vardır.¹⁸ Örneğin, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, Tatar Türkçesinde de çok sık kullanılan *tor-* “dur-“ tasviri fiili –*A* zarf fiil ekli bir asıl fiille birleştiğinde, eylem ya da eylem öbeğine “devamlılık”, “tekrar” ve “aynı halin değişmeden devam etmesi” gibi “nicel” anlamlar yüklemektedir. Dolayısıyla, söz konusu yapıda bulunan *tor-* tasviri fiili yukarıda sözü edilen birinci, yani eylem ya da eylem öbeğini nitelik yönünden tasvirleme işlevinde kullanılmaktadır. Diğer yandan, aynı fiil –*P* zarf fiil ekli bir asıl fiilden sonra gelerek ikinci, yani eylem ya da eylem öbeğinin özgün iç zamanını (kılınışını) oluşturan safhalardan birini tasvirleme işlevini yerine getirmekte ve örneğin *tot-*, *utr-* gibi, Johanson’un kılınış yönünden “müphem” dediği fiillerin işaret ettiği eylemin iç zamanına ait başlangıç ve hal safhalarından “hal”i seçerek bu safhayı nitelemekte ve böylece eylemin kılınışında var olan müphemliği gidererek anlamı belirginleştirmektedir: örn. *Totip tor-* “tutmaya devam etmek”, (“tutmaya başlamak” değil); *utrıp tor-* “oturmaya devam etmek”, (“oturmaya başlamak” değil).¹⁹

Schönig, büyük ölçüde Johanson’un Türkçedeki “aspekt” ve “aktionsart” konuları üzerinde derinleşen teorik çalışmalarına dayanarak, Tatar Türkçesindeki tasviri fiil sistemini kılınış ulamı çerçevesinde açıklamıştır. Buna göre, Tatar Türkçesindeki fiil ya da fiil öbekleri (Almanca: Aktionsphrase) “başlangıç dönüşümlü” (Almanca: initialtransformativ), “son dönüşümlü” (Almanca: finaltransformativ) ve “dönüşümsüz” (Almanca: nontransformativ)²⁰ olarak sınıflandırılır. Başlangıç

¹⁴ L. Johanson, *Aspekt im Türkischen: Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*. (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Turcica Upsaliensia, 1.) Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1971

¹⁵ Lars Johanson, Viewpoint operators in European languages. Dahl, Östen (ed.): *Tense and aspect in the languages of Europe*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 2000, ss. 27-187.

¹⁶ Lars Johanson, 1999, Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic. Abraham, Werner & Kulikov, Leonid (ed.), *Tense-aspect, transitivity and causativity. Essays in honour of Vladimir Nedjalkov*. (Studies in Language Companion series 50.) Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, ss.171-184.; Claus Schönig, *age*.

¹⁷ Julian Rentsch, Actionality operators in Uyghur, *Turkic languages* 10:2, 2006, ss. 193-219.

¹⁸ L. Johanson, *age*, 1999, s. 173.

¹⁹ L. Johanson, *age*, 1999, s. 174.

²⁰ Bu ve benzeri terimlere Türkiye Türkçesinde önerilen başka karşılıklar ve Johanson’ın seçici kuram temelinde şekillendirdiği Türkçede “aspekt” ve “aktionsart” konularına yaklaşımının özeti için bkz.: Y. Aksan, *age*, ve M. Uğurlu, “Türkiye Türkçesinde “Bakış” (“Aspektotempora”)", *Türkbilim*, 2003/5, 124-133.

dönüşümlü fiiller, *tor-*, *yat*, *utr-* gibi, dinamik ve dönüşümlü bir başlangıç aşaması ile dönüşümsüz ya da son noktasız bir sonuç aşamasından oluşan iki aşamalı fiillerdir. Türkçede ve Tatar Türkçesinde bulunan bu tür fiillerin dönüşümlü ve dönüşümsüz aşamalarının her biri, başka dillerde ayrı ayrı fiillerle karşılanır: Örneğin: *utr-*: Rusça: *sest' - sadit'sya, sidet'*; Almanca: *sich hinsetzen – sitzen* gibi. *öl-* gibi fiiller, ikinci grup, yani kesin bir dönüşüm ya da bitim noktasına işaret eden son dönüşümlü (finaltransformativ) fiillerdir. *İç-*, *oyna-*, *oku-* gibi fiiller ise, kesin bir dönüşüm noktasına işaret etmeyen dönüşümsüz (nontransformativ) fiillerdir.²¹ Tatar Türkçesindeki tasviri fiillerin asli görevi fiilin bildirdiği eylemin ya da fiil öbeğinin işaret ettiği kılımlı birliğin (Aktionalphrase) aşama yapısını ayrı ayrı göstermek ya da belirginleştirmek, ikincil işlevleri ise asıl fiilin gerçek anlamını etkilemek olarak tanımlanır. Örneğin *-p al-* ve *-p bir-* birleşik fiil yapılarını kuran *al-* ve *bir-* tasviri fiillerinden ilki, ikincil işlevi gereği, eylemi gerçekleştiren kişinin yararına yapılan hareketi bildirirken, ikincisi konuşan kişiden uzaklaşan bir eyleme işaret eder.²² Schönig'e göre, Tatar Türkçesinde kullanılan birleşik fiil yapıları, tıpkı aynı lehçede bulunan basit fiiller gibi, kılımlı temelinde üç grupta incelenir. Bunlardan ilki, yalnızca dönüşümsüz (Almanca: nontransformativ) ya da son-noktasız (Almanca: nondesinent) eyleme işaret eden *-p tor-*, *-p utr-*, *-p yat-*, *-p yöre* gibi birleşik fiil yapıları (Schönig: "yardımcı fiil yapısı"); ikincisi, eylemin son noktalı (Almanca: desinent) aşamasına işaret eden *-p cibär-*, *-p kit-* ve *-p kal-* gibi birleşik fiil yapıları; üçüncüsü de eylemin son dönüşüm (Almanca: finaltransformativ) aşamasına işaret eden *-p al-*, *-p bir-*, *-p bet / -p beter-*, *-p cit- / -p citker-*, *-p ırgıt-*, *-p kuy-*, *-p sal-*, *-p taşla-* gibi birleşik fiil yapılarıdır.²³ Görüldüğü gibi, Schönig, bizim bu çalışmada yer verdiğimiz *al-*, *-p bet/beter-*, *-p bir-*, *-p cibär-*, *-p cit-/citker-*, *-p kal-*, *-p kit-*, *-p kuy-*, *-p sal-*, *-p taşla-* gibi birleşik fiil yapılarını, eylemin son noktalı aşamasına işaret edenler ve son dönüşümlü eylemi ifade edenler olmak üzere iki başlık altında toplamış olmakla birlikte her iki gruptaki tasviri fiiller de, esas olarak dönüşümlü (transformativ) eylem türünü nitelemektedir.

Bilindiği üzere, Tatar Türkçesinde başlı başına görünüş ve kılımlı kategorilerini ifade eden dilbilgisel birimler mevcut değildir. Her iki ulam da bu lehçede farklı ek ya da leksik unsurlar tarafından işaretlenebilmektedir. Diğer yandan, örneğin görünüş ulamı, asıl olarak, *-GAn* gibi zaman, görünüş ve kiplik bildiren çok işlevli dilbilgisel şekiller (biçimbirimler) yoluyla doğrudan ve morfolojik olarak işaretlenebildiği gibi tekar ya da devamlılık bildiren ve artık dilbilgisel bir şekil olarak Tatar Türkçesinde yerleşmiş olan *-A torgan* yapısında olduğu gibi anlam ve dilbilgisel işlevleri yönünden çeşitlik gösteren tasviri fiilleri kullanmak suretiyle de ifade edilebilmektedir. Öte yandan kılımlı, yani fiilin ya da fiil öbeklerinin iç zaman yapısına ait özellikler, fiil kök veya gövdelerinin kendi anlamı içerisinde kodlanabildikleri gibi, sonradan istemine uygun olarak fiile getirilen nesne gibi cümle öğelerinin varlık ya da yokluğuna, söz konusu öğelerin belirtili olup olmayışına ya da nicelik yönünden tanımlanmış olup olmayışına ve ayrıca cümlede zarf ya da yer tamlayıcısı gibi seçimlik unsurların bulunup bulunmayışına ve bunların çeşidine bağlı olarak belirlenebilen ya da değişebilen bir dilgisi ulamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin *Babayga xat yazdım* cümlesinde bulunan *xat yaz-* fiil öbeği, yazma işinin tamamlanıp tamamlanmaması konusunda fikir vermediği, hareketin doğal bir sonucu olmadığı ve gerçekleşmesi halinde bir sonuç içermeyen bir hareketi bildirdiği için bir devinim (activity)²⁴, *Babayga öç xat yazdım* cümlesinde geçen *öç xat yaz-* fiil öbeği ise mektupları yazma işinin tamamlanmasına gönderme yaptığı (*-dl* görülen geçmiş zaman eki olmaksızın da) ve söz konusu eylemin doğal bir sonu ve gerçekleşmesi halinde de bir sonucu bulunduğu için bir tamamlanma (accomplishment) türü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son zamanlarda Türkçenin çeşitli kolları ve lehçelerinde yaygın olarak kullanılan tasviri fiiller de bir fiilin ya da fiil öbeğinin kılımlı özelliklerini niteleyen, belirleyen ya da değiştiren dilbilgisi unsurları

²¹ C. Schönig, *age*, ss. 33-35.

²² C. Schönig, *age*, s. 50.

²³ C. Schönig, *age*, ss. 48-50.

²⁴ Kılımlı ulamına çeşitli yaklaşımlar ve bu yaklaşımlar çerçevesinde kullanılan bu ve benzeri terimlerin tanımları ve açıklamaları için bkz. Y. Aksan, *age*, ss. 68-81.

olarak görülmeye başlanmıştır. Örneğin, Tatar Türkçesinde hem “tutmak, yakalamak”, hem de “tutmaya devam etmek” anlamlarını ifade eden *tot-* fiilindeki müphemlik, söz konusu fiille birlikte *al-* veya *tor-* tasviri fiilleri kullanıldığında ortadan kalkmaktadır: *totp al-* “tutmak, yakalamak”, “tutmak, tutmaya devam etmek” değil; *totp tor-* “tutmak, tutmaya devam etmek”, “tutmak, tutmaya devam etmek” değil. Tasviri fiillerin kılış ulamı ile olan etkileşimi konusunda bir başka örnek te Tatar Türkçesinde kullanılan *bar-* “git-, ulaş-” fiilidir. Tatar Türkçesinde bulunan *bar-* fiili, Türkiye Türkçesindeki ses ve anlam olarak yakın karşılığı olan *var-* eyleminden kılış itibariyle ayrılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki *var-* fiili yalnızca “ulaşma” sürecini ifade ederken ve anlık bir eylemi bildirirken, Tatar Türkçesindeki *bar-* fiili bir yere “ulaşma” noktasından önce gerçekleşen hareketi, yani “gitme” sürecini de ifade ettiği için, bir yere ulaşma anlamını ifade etmek istendiğinde, söz konusu fiile genellikle *-p* zarf fiil eki eşliğinde *cit-* tasviri fiili getirilmektedir: *barıp cit-* “(bir yere) ulaşmak”. Dolayısıyla Tatar Türkçesinde kullanılan *cit-* tasviri fiili kılış yönünden belirsiz konumda olan *bar-* eylemini belirgin hale getirmektedir.

2.2. Tatar Türkçesinde Bitme veya Tamamlanma Bildiren Tasviri Fiiller

Bu çalışmanın konusu olan tasviri fiiller, cümledeki temel fiilin anlamını değiştiren tasvir fiilleridir. Bazılarına göre, “Türkçedeki tasviri fiil sisteminde cümlede zarf fiil eki alan temel fiilin anlamındaki farkları ikinci fiil, yani tasviri fiil ya da yardımcı fiil anlatmakta olup, bu yardımcı fiiller sistemi en iyi “aktionsart” (Rusça “sposobı deystviya”) terimi ile anlatılabilir.”²⁵ Bu bağlamda, Türkçede kullanılan tasviri fiiller, bir taraftan “deskriptif fiil”, “yardımcı fiil”, “modal yardımcı fiil” gibi çeşitli adlar altında incelenirken, diğer taraftan Wurm (1959), Lisowski (1974), ve Johanson (1971) gibi dilciler tarafından “kılış” (Aktionsart) ve “kılış ifade eden birleşik yapılar” olarak da tanımlanmıştır.²⁶ Bu çerçevede, Ganiyev (1963), açıkça “kılış” terimini telaffuz etmese de Tatar Türkçesindeki fiilleri kılış özelliklerine göre üç gruba ayırmaktadır: son noktalı (Ganiyev: “predel’nie”, Comrie: “telic”, Rundgren: “verba transfotmativa”, Schönig: “grenzbezogene”), “son noktasız” (“nepredel’nie”, “atelic”, “non-transformative”, “nichtgrenzbezogene”) ve “değişken” ya da “nötr” (Ganiyev: “neytral’nie”, “dvoystvennie”) dediği, iki grup arasında kararsız olan ve bu kararsızları ancak bağlam (kontekst) içerisinde belirginleşen fiiller. Birinci grup içerisinde yer alan son noktalı fiiller eylemin başlangıç ya da bitim noktasını vurgulayabilir. Buna göre *ker-*, *başla-* gibi fiiller eylemin başlangıç noktasına, *ül-* gibi fiiller de bitim noktasına işaret eder. Öte yandan, *yöre-* gibi eylemler son noktasız, *yat-* gibi eylemlerde nötr, ya da değişken gruba girer.²⁷

Öte yandan, tasviri fiilin asıl fiilin anlamında meydana getirdiği değişiklikler, bazılarına göre “aspekt” (Rusça “vid”) ulamı çerçevesinde tanımlanmalıdır. Örneğin, Yuldaşev Başkurt Türkçesindeki bulunan ve bizim bu çalışmada Tatar Türkçesindeki benzerlerini incelediğimiz *-p al-*, *-p bir-*, *-p bet-* (Baskurt Türkçesi: *-p böt-*), *-p cibär-* (Baskurt Türkçesi: *-p yebär-*), *-p kit-*, *-p kuy-*, *-p bir-*, *-p taşla-*, gibi birleşik fiillerin “bitmişlik görünüşü”nü (Rusça: “soversenniy vid”) bildirdiğini (1958: 83), *-p utır-* (Baskurt Türkçesi: *-p ultır-*), *-p yat-*, *-p yöre-* birleşik fiil yapılarının ise “bitmemişlik görünüşünü”ne (Rusça: “nesoversenniy vid”) işaret ettiğini söyler.²⁸ Türkçedeki tasviri fiiller konusunda yapılmış olan çalışmaların sonucunda ortaya çıkan ve söz konusu yapıların incelenmesi sırasında benimsenen görüşleri “görünüş” ve “kılış” olmak üzere başlıca iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Bu iki farklı görüşün ayrıntıları ve her bir görüş doğrultusunda yapılan çalışmalar, Schönig’in Tatar Türkçesindeki tasviri fiilleri inceleyen monografisinde ayrıntılarıyla tartışılmaktadır.²⁹ Ayrıca, Schönig’in Tatar Türkçesindeki birleşik fiil yapılarını ve bu yapıları kuran tasviri fiilleri (Schönig’in terimiyle “yardımcı

²⁵ Uli Schamiloğlu, “Türk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1996, ss. 153-168.

²⁶ C. Schönig, *age*, s. 27.

²⁷ C. Schönig, *age*, ss. 30-37.

²⁸ C. Schönig, *age*, s. 17.

²⁹ C. Schönig, *age*, ss. 13-72.

fiilleri) kılınış ulamı temelinde açıklayan çalışması,³⁰ Tatar Türkçesindeki söz konusu yapılar üzerinde bugüne kadar yapılmış olan en ayrıntılı ve en sistemli bir çalışma olarak karşımızda dururken, diğer Türk lehçelerindeki benzer yapılar üzerinde yapılacak benzer çalışmalar için de çok önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Bu çalışmada amaç, Tatar Türkçesi gramerinin çok önemli bir parçasını oluşturan birleşik fiil yapılarının işlev ve anlam yönünden tanımlanması ve açıklanmasıdır. Bilindiği gibi lehçeler arası aktarmalarda karşılaşılan güçlüklerden birisi ve belki de en belli başlısı, birleşik fiillerin sık kullanıldığı lehçelerden yapılan aktarmalarda, bu yapıların kaynak lehçedeki anlam ve işlevlerinin tam olarak saptanıp hedef lehçeye doğru olarak aktarılmasıdır. Bu anlamda, Tatar Türkçesi de çok sayıda tasviri fiili olan ve birleşik fiil yapılarını çok sık kullanan bir lehçe olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu çalışma, Tatar Türkçesinde anlam ve işlev açısından birbirine yakın duran *al-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *citker-*, *-çık-*, *-kal-*, *kit-*, *kuy-*, *sal-*, *taşla-*, *uz-*, *üt-* gibi tasviri fiiller ile *-p* zarf fiil ekli bir asıl fiilden oluşan bir grup birleşik fiil yapısının Türkiye Türkçesine tam ve doğru olarak aktarılabilmesi için söz konusu yapıların Tatar Türkçesi grameri esasında, çeşitli işlevlerinin tanıtılmasını ve açıklanmasını içermektedir. Bu çalışma, söz konusu yapıların, yukarıda tanıtılan aspekt ya da Aktionsart temelinde yapılan kuramsal çalışmalara katkıda bulunan bir çalışma olmaktan öte, birleşik fiillerin betimlemeli olarak tanımlanması ve Türkiye Türkçesinde tanıtılması gibi pratik hedefleri olan bir çalışmadır.

2.21. -p al-:

Çeşitli işlevlerde kullanılmaktadır:

1. Hareketin çok kısa bir zaman dilimi içerisinde yapıлып bitirilmesini ifade eder: *karap al-*, *sugıp al-* vb. Bu anlam, *al-* tasviri fiilinin semantik açıdan belli özellikleri taşıyan bazı fiillerle kullanılması sonucu ortaya çıkar. Bunlar çoğu zaman devinim (activity) fiilleridir. Bu tür fiillerin *-p al-* yapısı ile birlikte kullanılması sonucu, hareketin çok kısa zaman diliminde çabucak tamamlanması ifade edildiği gibi, bazı fiillerle hareketin art arda tekrarlanması gibi seri hareketi bildiren fiillerle birlikte “bir defalığına” anlamın da ifade edilmektedir:

Sine bir karavulçı da kürmes, tayagın bilen yozaklarga az gına tiderep alsañ, alar şunda uk açılıp kitärlär. (Gilmanov)

“Seni hiçbir bekle de görmez. Sapanla kilitlere biraz dokunursan hepsi o anda açılır.”

2. Bir eylemin kısa bir süre boyunca devam ettikten sonra bitirilmesini anlatır. *-p al* yapısı birlikte kullanıldığı asıl fiillerle bu işlevde kullanıldığında, eylemin “bir süre için” ya da “bir süreliğine” yapıldığını bildirir: *yoklap al-* “bir süre uyumak” *söyläşep al-* “bir süre sohbet etmek”, *kitap ukıp al-* “bir süre kitap oku-”, *eşläp al-* “bir süre çalışmak” vb.

Min biraz yoklap altım (Altın Balık, s. 87)

“Biraz uyuyayım.”

Kitap ukıp aldım. (Zakiyev (ed.)1993, s. 196)

“Kısa süre kitap okudum.”

Zavodta eşläp aldım. (Zakiyev (ed.)1993, s.196)

“Bir süre fabrikada çalıştım.”

³⁰ C. Schöning, age.

3. Hareketin çabucak gerçekleşmesi ve bunun hemen ardından ortaya çıkan sonucu ifade eder: *totıp al-*, *kırıp al-*, *sizep al-*, *añlap al-*, *kürep al-*, *sugıp al-*?. Bu anlam, genellikle *-p al-* birleşik fiil yapısının kılınış yönünden iki aşamalı eylemlerle kullanılması sonucu ortaya çıkar. Johanson böyle fiilleri “başlangıç dönüşümlü” olarak adlandırır (Johanson 1999: initiotransformative verbs):

*Yortning hizmätçese monı **kürep alıp** yırtkıçlardan aralap ala.* (Altın Balık, s. 53)

“Evin hizmetkarı onu o anda görüp vahşi hayvanların arasından çekip alır.”

*Möhäcirlärneñ nindi yomış belän kilülären ul şunduq **añlap aldı** bulsa kiräk.* (Galäw)

“Göçmenlerin hangi iş için geldiklerini o an anlamış olmalı.”

4. Hareketin, etkilenen nesnenin tamamını kapsayacak şekilde gerçekleşmesini ifade eder. Buradaki fiiller tamamlanma noktasından önce eylemin tamamlanmasına yönelik bir süreç aşaması da bildirebilir. Ancak *-p al* yapısı ile vurgulanan bu süreç noktası değil, hareketin tamamlanma noktasıdır: *cıyıp al-* “toplamak, yığmak”, *cıynap al-* “toplamak, yığmak”, *äyländerep al-* “çevrelemek”, *biläp al-* “kaplamak” vb.:

*Yort tiräle tikmä belän **äyländerep alungan.*** (Altın Balık, s. 52.)

“Evin etrafı çitle çevrilmiş.”

*Küçep kitüçelärne şatlıq qatış şomlı ber xis **biläp aldı.*** (Galäw)

“Göç edenleri mutlulukla karışık hüznü dolu bir his sardı.”

4. Özneye dönük, sonuçları birinci derecede özneyi etkileyen eylemi ya da öznenin kendi yararına gerçekleştirdiği iş oluş ya da hareketi bildirir *tartıp al-*, *sorap al-* *çakırıp al-* vb.

2.2.2. -p at-

Tatar Türkçesinde nadir karşılaşılan bir birleşik fiil yapısıdır. Schönig (1984), Tatar Türkçesinde *at-* tasviri fiili ile kurulan bir birleşik fiilden söz etmemektedir. Eylemin sonucunu, gerçekleşmesi sırasındaki çabukluk ve kolaylığa özel bir vurgu yaparak bildirir: *yazıp at-*, *eşläp at-*.³¹

*Ber xat **yazıp attım.*** (Zakiev (ed) 1993, s. 199)

“Çabucak bir mektup yazdım.”

2.2.3. -p bet-

1. Eylemin tamamlanması, tamamen yapılması, tam ve bir bütün olarak gerçekleşmesini bildiren *-p bet* birleşik fiil yapısı, anlamca ve bazı dilbilgisel özellikleri itibarıyla birbirine yakın olan *şin-* “sol-”, *yan-*, *kip-* “kuru-” gibi bir grup fiil ile birlikte kullanıldığında eylemin gerçekleşmesinin ve dolayısıyla da özne üzerinde olan etkisinin maksimum/en son derecede olduğunu ifade eder. Nakipoğlu (2000)’na göre Türkçede de *bulunan sol-*, *eri-*, *kuru-*, *don-*, *art-*, *azal-*, *karar-*, *büyük-*, *ilerle-*, *olgunlaş-* gibi fiiller dilbilgisel açıdan “kılıcsız geçişsiz” (unaccusative) olarak nitelendirilen fiil grubu içerisinde görünüş ve anlambilimsel roller çerçevesinde başka bir grup oluşturur. Aksan, “bir durumdan diğerine geçiş bunun

³¹ Zakiev (ed.), *age*, s. 186.

sonunda tamamen farklı bir durum kazanmayı anlatan türemiş ve yalın olarak karşımıza çıkan” bu türden fiilleri “durum değişikliği (girişmeli) eylemleri” olarak adlandırmaktadır.³²

Tatar Türkçesinde bu türden fiillerle birleşen *bet-* tasviri fiilinin işaret ettiği eylem “tamamen”, “iyice” gibi derece bildiren zarflar ile nitelendirilebilir: *yanıp bet-* “tamamen yanmak”, *şinep bet-* “tamamen solmak, *kibep bet-* “tamamen kurumak” vb.:

Änä cäylären bötenläy kibep betü torgan ineş (Zakiev (ed) 1993, s. 222)

“İşte, yazları tamamen kuruyan çay.”

2. İş, oluş ya da hareketin, etkilenen varlık ya da nesnenin tamamını kapsamı, varlık ya da nesnenin birden fazla olması durumunda ise elemin hepsini tamamlayacak şekilde gerçekleşmesi anlamlarını ifade eder:

Anıñ bite qorımğa buyalıp betkän bulsa da, küzläre yılmayıp, söyep qarıylar ide. (Galäw)

“Bütün yüzünü kurum kaplamış olsa da gözleri gülümseme ve sevecenlikle bakıyordu.”

İşäklär östendäge yöklär töşerelep, busatılıp betkäc, quşçı töreklärne dä qaytarıp cibärdelär. (Galäw)

“Eşeklerin üstündeki yüklerin hepsi indirilince kuşçu Türkleri de geri gönderdiler.”

Şulay äkrenläp barlıq äyber satılıp bette diyärlek. (Galäw)

“Böyle yavaş yavaş malların nerdeyse hepsi satıldı.”

3. *-p bet-* birleşik fiil yapısı bazı fiillerle birlikte kullanıldığında asıl fiilin bildirdiği iş oluş ya da hareketin çok şiddetli bir şekilde gerçekleşmesini bildirir. Bu anlam, daha çok *üşü-*, *üzül-*, *kork-* *yorul-* gibi anlamca birbirine yakın fiillerle birlikte kullanıldığında görülür. Ayrıca bu tür fiillerle birlikte kullanılan *-p bet-* yapısı, eylemin şiddetini abartılı bir biçimde yansıtmayı itibarıyla çok tipik bir anlam etkisi yaratır: *zarıgıp bet-* “çok yorulmak, yorgunluktan ölmek”, *tuñıp bet-* “çok üşümek, haddinden fazla üşümek”, *xafalanıp bet-* “telaşlanmak, heyecanlanmak”, vb.:

Yañğırdan bötenläy cılanıp bettem.

“Yağmurdan sırlıklam oldum.”

Ul anda xafalanıp betkänder inde, meskenem... (Galäw)

“Şimdi orada iyice telaşlanıp heyecanlanmıştır zavallı.”

2.2.4. *-p bet-*

-p bet- birleşik fiil yapısına benzeyen işlevlerde kullanılır. *-p bet-* yapısı geçişsiz fiillerle birleşirken,

-p bet- geçişli fiillerle birlikte kullanılarak şu işlevleri yürütür:

³² Y. Aksan, *age*, s. 79.

1. Tamamlanma, bitme, tamamen yapma bildirir: *satıp beter-* “hepsini satmak”, *yasap beter-* yapmak, tamamlamak”, *uqıp beter* ‘baştan sona okumak, hepsini okumak”, *äytep beter-* “sözünü bitirmek, tamamlamak”:

Barlık kitaplarnı ukıp beterdem

“Bütün kitapları okudum.”

Kemneder asarğa alıp baralar buğay, – dide ul, läkin süzen äytep beterä almadı, (Galäw)

“Birisini asmaya götürüyor olmalılar, dedi o, fakat sözünü tamamlamadı.”

2. Eylemin, varlık ya da nesnenin tamamını, bütünüyle etkilemesini bildirir: *watıp beter-* “kırmak”, *yabıştırap beter-* “bütün yüzeyini yapıştırmak”, *buyap beter-* “bütün yüzeyini boyamak”.

3. Eylemin varlık ya da nesne üzerindeki etkisinin derece ve şiddetini belirtir: *bozıp beter-* “iyice bozmak”, *tinterätep beter-* “son derece yormak, tüketmek”, *onutıp beter-* “tamamen unutmak”, *añlap beter-* “iyice anlamak” vb.

2.2.5. –p bir-

Sonuç süreci olan bir eylemin bir varlık ya da nesneye dönük ya da onun yararına gerçekleşmesini bildirir: *söyläp bir-, eşläp bir-, yazıp bir-*.³³

Soldat häzer söylep birü inde baştan kiçkännäre. (Altın Balık, s. 53)

“Asker, şimdi, başından geçen her şeyi anlatır.”

Ayu dus minem telemne yukartıp birsänä, dip äytän, di. Ayu büreneñ telen yukartırğa riza bulgan di. (Altın Balık, s. 170)

“Ayı kardeş, benim dilimi inceltiversene, demiş. Ayı kurdun dilini inceltmeyi kabul etmiş.”

-p bir birleşik fiil yapısı ile birlikte kullanılan asıl fiilin işaret ettiği eylemin her zaman gözle görülür bir sonucu olmayabilir (*söylep bire* yüklemde olduğu gibi). Ancak bu yapıdaki asıl eylemin, - cümlede açık olarak ifade edilsin edilmesin- herhangi bir varlık ya da nesneye dönük olarak ya da onun yararına gerçekleştiği tespiti yerinde bir tespit olarak görünmektedir.

-p bir- birleşik fiil yapısı için söylenebilecek bir başka önemli husus da bu yapı ile birleşen esas fiillerin tümünün geçişli olması ve mutlak surette bir nesnesinin bulunmasıdır. Tatar Türkçesinde fiiller kesin olarak geçişli ve geçişsiz olarak ayrımlanabildiği gibi, *söylä, yaz-, ve ukı- ve eşlä-* gibi bazı fiiller hem geçişli hem de geçişsiz olabilmekte, nesneli ya da nesnesiz olarak kullanılabilir.

Örn: *Marılar nk eşli dä, nk eçä dä..(Gilmanov)*

“Mariler güzel çalışırlar, güzel de içerler.”

Ni kuşsañ şunu eşlibez.

“Ne buyurursan onu yaparız.”

Ancak, bu fiillerden birisi -p bir birleşik fiil yapısı ile kullanıldığı zaman fiilin her zaman nesneli şeklinin tercih edildiği görülür:

Şulay da Zöfär, üzeneñ kürgännären inde yözençe tapkır söyläp birergä irenmäde. (Gilmanov)

“Yine de, Zöfer, gördüklerini yüzüncü kez söylemeye üşenmedi.”

³³ Zakiev (ed), *age*, s. 187.

*Miña bura **esläp birä** almassız mı? (Gilmanov)*

“Bana evin dört duvarını (tomruklardan) yapabilir misiniz?”

Öte yandan *bir-* tasviri fiili *-a* geniş zaman zarf fiil eki ile birleşik fiil yapısı oluşturduğunda, bu yapıda kullanılan asıl fiile “ne olursa olsun hiç duraklamadan devam etme, durmadan yapma”⁵⁴ bildirir: *yöri bir-* “durmadan yürümek”, *eşli bir-* “durmadan çalışmak”. Burada altı çizilmesi gereken bir nokta, *-a bir* birleşik fiil yapısı ile kullanılan asıl fiil, her zaman geçişsiz bir fiildir ve yukarıda sıraladığımız *söylä-*, *yaz-*, ve *uki-* ve *eşlä-* gibi nesneli ya da nesnesiz olarak kullanılabilen fiillerin yalnızca nesnesiz şekli *-a bir-* yapısı ile kullanılabilir.

2.2.6. *-p cibär-*

Bu birleşik fiil yapısı, ansızın ve hiç beklenmedik bir anda, birdenbire yapılan eylemi bildirir. *Cibär-* tasviri fiili, eylemin yapıışındaki çabukluk ya da birdenbirelik yanında şiddet ve yoğunluğu da ifade eder:

*Gäräy morzanı bu xəbär şunduq **canlandırıp cibärde**. (Galäw)*

“Gäräy Morza’yı hemen canlandırdı.”

... *Yanığızda küpme aqçağız bar sezneñ?*

– *İke yöz täñkäläp bulır, şät.*

– *Bik yaxşı... Eşne **başlap cibärgä** şul citep torır. (Galäw)*

“... Yanınızda ne kadar para var?”

– İki yüz tenke kadar

– Çok güzel, işe hemen başlamak için bu kadarı yeter.”

Zakiyev (ed.) 1993, bu birleşik fiil yapısı için şu işlevlerden söz etmektedir:

1. Bir eylemin ansızın ve birdenbire başlaması: *sugıp cibär-* “vurmak”, *kışkıırıp cibär-* “bağırarak”.

2. Anlık bir eylemin yoğun ve şiddetli bir biçimde yapılmasını ifade eder: *sızgırıp cibär-* “ışlık çalmak (birdenbire ve bir defa), *sulap cibär-* “derin bir nefes almak (bir defalığına)”, *siltäp cibär-* (el, vb.) bir defa sallamak).

2.2.7. *-p cit-/p citker-*

-p cit- birleşik fiili geçişli, *-p citker-* ise geçişli fiillerle birlikte kullanılır. Zakiyev (ed.) 1993 bu birleşik fiil yapısı şu işlevlerinden söz etmektedir:⁵⁵

1. Hareketi belirli bir nesneye (noktaya, yere, kişiye) kadar yapıp ulaşmayı bildirir: *kuwıp cit-* “yetişmek”, *barıp cit-* “varmak”, *kiterip citker-* “getirmek”

*Alar çatka **barıp cittelär**. (Zakiyev (ed.) 1993, s. 199)*

“Yol ayrımına geldiler (ulaştılar).”

⁵⁴ Zakiyev (ed. *age*, s. 187.

⁵⁵ Zakiyev (ed.), *age*, s. 190.

*Menä ber zaman kart öyenä **kaytıp citken**.* (Altın Balık, s. 178)

“Bir süre sonra yaşlı adam evine dönmüş.”

2. Sonuç içeren, belirli bir sınıra, noktaya ulaşan eylemi, oluş ya da kılışı ifade eder: *aynıp cit-*, *cılınıp cit-* “(su vb. için) ısınmak”, *añlap cit-* “anlamak”, *cılıtıp citker-* “ısıtmak”.

*Su **cılınıp citte**.* (Zakiev (ed) 1993, s. 199)

“Su iyice ısındı.”

2.2.8. –p çık-

Zakiev (ed.)1993 bu birleşik fiil yapısı için on değişik işlev tespit etmiştir:³⁶

1. Bir yerin ya da bir şeyin içinden dışına doğru yönelen eylemi bildirir: *alıp çık-*, *teşep çık-* “deşip çık-”;

*Yeget, şarnı **alıp cıgıym** dip, barıp totınıp karagan ide, urınınnan da kuzgata almadı.*

(Altın Balık, s. 148)

“Yiğit, küreyi alıp çıkayım, diyerek gidip küreyi tutmaya çalıştı, fakat yerinden bile kımlıdatamadı.”

2. Bir zaman diliminin başından sonuna kadar devam eden eylemi bildirir: *yagıp çık-* “hepsini yakmak”, *söyläşep çık-* “belirli bir süre boyunca söyleşmek”, *yazıp çık-* “belirli bir süre boyunca yazmak”.

3. Nesnenin bütün yüzeyini etkileyen eylem: *buyap çık-* “bir nesnenin tüm yüzeyini boyamak, boyayıp tamamlamak”, *yabıştırıp çık-* “bir nesnenin tüm yüzeyini yapıştırmak”.

4. Bir yerden dışarı ya da yukarı yönelen hareketi bildirir: *bäreşep çık-* “dışarı çık-, görün-”, *taşıp çık-*, (örn. “süt” için kullanıldığında) “taşmak”.

5. Eylemin, bütün nesneyi kapsayacak şekilde başından sonuna yapıлып tamamlanması: *ukıp çık-* “baştan sona okumak”.

6. Eylemin, nesnenin bildirdiği birden fazla kişi ya da varlığın tümünü kapsayacak şekilde gerçekleştirilmesi: *übeşep çık-* “herkesi, hepsini öpmek”, *sanap çık-* “hepsini saymak”.

7. Eylemin ansızın, birdenbire, hiç beklenmedik anda gerçekleşmesini bildirir: *kilep çık-* “ansızın gelmek”.

8. *Yöre-* “yürü” ve *äylän-* “dönmek” gibi fiillerle birlikte kullanılarak eylemin, bir yerin ya da mekanın tamamını kapsayacak şekilde gerçekleştirilip tamamlanmasını bildirir: *yörep çık-* “bir baştan bir başa yürümek”, *äylänep çık-* “bütün etrafını dolaşmak”.

9. Sonuç içeren bir hareketi bildirir: *ciñep çık-* “yenmek”.

10. Hareketin bir nesneyi ya da yeri geçerek gerçekleştirilip tamamlanmasını bildirir: *yözep çık-* “yüzüp çıkmak”, *atlap çık-* “atlayıp çıkmak”, *sikereşep çık-* “sıçrayıp çıkmak”.

Zakiev (ed.) 1993’te saptanan bu işlevlerin bazıları birbirine benzer işlevlerdir ve bunların tümü, bu birleşik fiil türünün 9. maddedeki “sonuç bildirme” işlevi dışında kabaca iki başlık altında toplanabilir:

³⁶ Zakiev (ed), *age*, s. 189.

1. Bir yerden ya da bir nesnenin içinden dışına doğru gerçekleşme, yani yönelme bildirir: *alıp çık-sikerep çık-* “sıçrayıp çıkmak”.

2. Nesne tekil ise tamamını, çoğul ise hepsini etkileme, cümlede ifade edilen belli bir yerin tamamı ya da belli bir zaman dilimi boyunca hareketin yapılıp tamamlanmasını bildirir: *buyap çık-* “bir nesnenin bütün yüzeyini boyamak, boyayıp tamamlamak”, *sanap çık-* “hepsini saymak”, *yörep çık-* “bir baştan bir başa yürümek”, *söyläşep çık-* “bir zaman dilimi boyunca söyleşmek”.

Bu birleşik fiil yapısının bildirdiği eylem, kendiliğinden tamamlanma, bitme bildirmez, ancak eylemin belirli bir zaman dilimi boyunca yapılıp bitirilmesini bildirir. Burada, *-p çık-* birleşik fiil yapısının ifade ettiği bitme, tamamlanma anlamının, eylemin gerçekleşme sürecini sınırlayan ve belli bir zaman dilimine bağlayan *tön buyı* “bütün gece” gibi zarflar yardımıyla gerçekleştiğini söyleyebiliriz:

Tön buyı söyläşep çıktık. (Zakiev (ed.)1993, s. 196)

“Gece boyunca konuştuk.”

Öte yandan, *-p çık-* birleşik fiil yapısının işaret ettiği “tamamlanma”, “bitme”, “tam olarak gerçekleşme” anlamları yukarıda sözü edilen zaman zarflarının yanı sıra, nesne, yer zarfı gibi –cümlede açık olarak ifade edilsin ya da edilmesin-, eylemin gerçekleşme süresini ya da sürecini sınırlayan başka cümle unsurları yardımıyla da gerçekleştirilebilir. Aşağıdaki örnekte, *yörep çıktım* yüklemine işaret ettiği “tamamlanma”, “tam olarak yapıma” anlamı, *çık-* tasvirî fiilinin yanı sıra, onunla birlikte kullanılan nesne konumundaki “bütün orman” sözcük öbeğinin, hareketi belirli bir mekânın bütünüyle sınırlaması olarak açıklanabilir:

Böten urmanı yörep çıktım.

“Ormanı bir baştan bir başa yürüdüm.”

2.2.9. –p kal-

Bu birleşik fiil türü birden bire anda gerçekleşen eylemi ve eylemin gerçekleşmesinden hemen sonra ortaya çıkan hali ifade eder. *aptırap kal-* “şaşırp kalmak”, *tnıp kal-* “birden bire susmak” gibi.

Genellikle *dur-*, *sus-*, *şaşıp-* gibi bir anda ya da anlık (momentary) olarak gerçekleşen, eylemlerle birlikte kullanıldığında asıl fiil aynı zamanda “hiç beklenmedik bir anda” gerçekleşen olayı ifade. Bazen de çok kısa süren bir hareketi bildirir: *söyläşep kal-* gibi.

Zakiev (ed) 1993’te bu birleşik fiil yapısı için şu işlevler tespit edilmiştir:³⁷

1. Sonuç içeren eylemi bildirir: *tuktap kal-* “durmak”, *tnıp kal-* “susmak”.

2. uzun veya kısa süre devam edecek bir hal sürecine girilmek üzere eylemin tamamlanması ya da yapılmasının durdurulmasının: *ozatıp kal* “uğurlamak”-, *söyläşep kal-* “bir süre söyleşmek”.

Bügen Azatnıñ tuğan küne. Bez aña isänlek sawlık teläp kaldık.

“Bugün Azat’ın doğum günü. Ona esenlik ve sağlık diledik.”

3. Özneyi bütünüyle etkisi altına alan eylem: *aptırap kal-* “şaşırp kalmak”.

-p kal- birleşik fiil yapısının birlikte kullanıldığı bir çok fiil ile birlikte eylemin tamamlanmasının yanı sıra, gerçekleşmenin hemen ardından ortaya çıkan ve durağan hali bildiren “sonuç” sürecine işaret etme işlevi aşağıdaki örneklerde daha açık görülmektedir:

³⁷ Zakiev (ed), *age*, s. 187.

*Ayuniñ yokıga kitüwe bula, tölke torıp, täpännäreneñ töbenä **yabışıp kalgan** bal-maynı kırıp alıp, ayuniñ korsagina sılap kuya.* (Altın Balık, s. 181)

“Ayı uykuya dalar dalmaz, tilki kalkıp fıçılarnıñ dibine yapışıp kalmış olan bal ve yağı sıyrarak alıp ayının karnına sürer.”

2.2.10. -p kit-

Zakiev (ed) 1993'te bu birleşik fiil türü için şu işlevler tespit edilmiştir:³⁸

1. Çıkış noktasından ya da konuşandan uzaklaşan, aksi istikamete yönelen hareketi bildirir: *kaytıp kit-* “dönüp gitmek”, *yögerep kit-* “koşarak gitmek”, *çaptırıp kit-* “acele acele gitmek”.

2. Herhangi bir özellik ya da niteliğin kazanılması; mevcut sıfat ya da niteliğin ileri dereceye ulaşması: *usallanıp kit-* “aksileşmek”, *batırlanıp kit-* “cesurlaşmak”, *duslaşıp kit-* “dost olmak”.

*Ağaçlar **yäşellänep kitte.*** (Zakiev (ed) 1993, s. 199)

“Ağaçlar yeşillendi.”

*Alar **duslaşıp kittelär.*** (Zakiev (ed) 1993, s. 199)

“Dost oldular.”

3. Hareketin başlamasını bildirir: *yörep kit-*, *söylep kit-* “konuşmaya başlamak”.

*Ukıy ukıy baş **awırtıp kitte.*** (Zakiev (ed.) 1993, s. 196)

“Okuya okuya birden başım ağrıdı.”

4. Hareketin çabucak yapılması ya da birdenbire gerçekleşmesini bildirir: *yaktırıp kit-* “birdenbire aydınlanmak”, *açılıp kit-* “birdenbire açılmak”, *agarınıp kit-* “birden bire beyazlaşmak”.

*Zal **yaktırıp kitte.*** (Zakiev (ed.) 1993, s. 198)

“Salon birdenbire aydınlandı.”

2.2.11. -p kuy-

Zakiev (ed) 1993'te bu birleşik fiil türü için şu işlevler tespit edilmiştir:³⁹

1. Çok kısa bir süre içinde, çabuk ve kolay bir şekilde ve genellikle bir defalığına gerçekleşen eylemi ifade eder: *sikerep kuy-* “bir defa sıçramak”, *etep kuy-* “bir defa itmek”:

*Bu yegetneñ patşası, kaytıp kerü belän **äytep kuya** inde böten sanatlarına.* (Altın Balık, s. 47)

“Bu yiğidin padişahı döner dönmez, derhal yardımcılarına der”

2. Sonuç içeren eylemi bildirir: *yarıp kuy-* “odun kesmek”, *tözep kuy-* “inşa etmek”, *yazıp kuy-* “yazıp tamamlamak”:

*Utın **yarıp kuydık*** (Zakiev (ed) 1993, s. 198)

“Odunların hepsini kestik.”

2.2.12. -p sal-

(Zakiev (ed) 1993, bu birleşik fiil yapısının sonuç içeren eylemi ya da eylemin beklenmedik bir anda ve birdenbire yapılmasını ya da gerçekleşmesini ifade ettiğini bildirir:⁴⁰ *äytep sal-* “birden bire söylemek”, *kisterep sal-* vb.):

³⁸ Zakiev (ed), *age*, s. 188.

³⁹ Zakiev (ed), *age*, s. 188.

Nigä monı äytep saldıñ? (Zakiev (ed) 1993, s. 198)

“Niye bunu söyledin?”

2.2.13. –p taşla-

Zakiev (ed) 1993’e göre, bu birleşik fiil yapısının şu işlevleri vardır:

1. Enerjik bir biçimde gerçekleşmesine yapılan özel bir vurgu ile sonuç içeren eylemi bildirir: *özep taşla-* “koparıp atmak”, *eşläp taşla-* “çabucak yapıp bitirmek” vb.

Çülmäkçe ber çülmäk eşläp taşladı. (Zakiev (ed) 1993, s. 199)

“Çömlekçi (çabucak) bir çömlek yaptı.”

2. Genellikle beklenmedik bir zamanda ve birdenbire yapılan eylemi bildirir: *äytep taşla-* “birdenbire, ansızın söylemek”, *söyläp taşla-* “birdenbire, ansızın söylemek”.

2.2.14. –p uz- (üt-)

Zakiev (ed) 1993’de bu birleşik fiil yapısı için iki farklı işlev belirlenmiş olduğu halde bunlardan yalnızca ikincisi *üt-* fiilinin tasviri fiil olarak kullanılmasının sonucu ortaya çıkan anlama işaret etmektedir.⁴¹

1. Geçerken, yoldayken yapılan iş oluş ya da hareket: *beleşep uz-* “sorup geçmek”

2. Hareketin tam ve bir bütün olarak gerçekleştirilmesini ifade eder: *söyläp üt-* “hepsini söylemek”

3. Özet ve Sonuç

Tatar Türkçesinde kullanılan ve yukarıda incelediğimiz bir grup birleşik fiil yapısı söz konusu lehçede genel olarak tamamlanma, bitme, sonuç bildirme gibi işlevleri yerine getirirken, bunlardan bazıları bir anda, çabucak, hiç beklenmedik bir anda ve bir defalığına gerçekleşme gibi özel anlamlar da ifade edebilmektedir. Yukarıda, sırasıyla *-p al-*, *-p cit-/citker-*, *-p bet-*, *-p beter-*, *-p bir-*, *-p çık-*, *-p kal-*,

-p kit-, *-p kuy-*, *-p sal-*, *-p taşla-* tasviri fiillerinin hemen hemen hepsi *-p* zarf fiil eki ile birleşerek, asıl fiilin işaret ettiği eylemin gerçekleşmesi ve bu gerçekleşme sırasındaki değişme, bir halden başka bir hale geçme ve bu anda gerçekleşen dinamik dönüşümü ifade ederler. Ancak bu grupta yer alan tasviri fiillerden bazıları (*al-*, *cibär-*, *kit-*, *sal-*, *taşla-* gibi), hareketin gerçekleşmesi ya da tamamlanması sırasındaki kolaylık, çabukluk ve birdenbirelik gibi tarz özelliklerini de dile getirerek eylemi tıpkı bir zarf gibi niteler. Diğer yandan, *bet-*, *beter-*, *çık-* gibi tasviri fiiller olayın tamamlanmasını, yapıp bitirilmesini ifade ederken, *al-*, *kal-* gibi bazı tasviri fiiller de eylemin gerçekleşmesini ya da tamamlanmasını izleyen sonuç süreci üzerine odaklanır.

Bizim yukarıda incelemiş olduğumuz tasviri fiiller belli başlı iki işlev esasında tasnif edilmektedir: ⁴² 1. hareketin yapılması ya da gerçekleşmesindeki birdenbirelik, çabukluk, kolaylık gibi tarz bildirme işlevi; 2. tamamlanma ve sonuç bildirme işlevi. Buna göre, *al-*, *cibär-*, *kit-*, *sal-*, *taşla-* gibi tasviri fiiller bir anda, birdenbire ve çabucak gerçekleşen iş oluş ya da hareketi bildirirken, *al-*, *bir-*, *bet-*, *beter-*, *cit-*, *kal-*, *kit-* *kuy-*, *çık-*, *çığar-*, *üt-*, *uz-* gibi fiillerin oluşturduğu bir başka grup tasviri fiil ise tamamlanma ya da sonuç ifade etmektedir.

⁴⁰ Zakiev (ed), *age*, s. 188.

⁴¹ Zakiev (ed), *age*, s. 189.

⁴² Zakiev (ed), *age*, s. 198.

Birinci gruptaki *al-*, *cibär-*, *kit-*, *sal-*, *taşla-* tasviri fiillerinin ifade ettiği işlevler şu şekilde belirlenmiştir:⁴³

1. Bir anda, birdenbire olma ya da yapma: *ciber-* ve *kit-* tasviri fiiller yardımıyla ifade edilir: *Soldat kışkırp cibärde; Zal yaktırıp kitte.*

2. Genellikle hiç beklenmedik bir anda, ansızın gerçekleşen eylemi bildirir: Bu işlev, *kal-*, *sal-*, *töş-* gibi tasviri fiiller yardımıyla gerçekleştirilir: *Nigä äytep saldıñ?; Tutaş apturap kaldı;* vb.

3. Eylemin bir anlığına (ya da bir defalığına) ve çabucak gerçekleşmesini bildirir: Bu işlev, *al-* ve *kuy-* tasviri fiilleri yardımıyla yerine getirilir: *Gıylmanov...sikerep kuydı; Miña karap aldı.*

İkinci grupta yer alan tasviri fiillerin yürüttüğü işlevler ile bunların hangi fiiller tarafından yerine getirildiği ise aşağıdaki gibi açıklanmıştır:⁴⁴

1. Tamamlanma bildirir: *bet-*, *beter-*, *çık-*, *üt-*, *uz-* tasviri fiiller yardımıyla gerçekleştirilir: *Kitapnı ukıp beterdem; Kitapnı ukıp çıktım; Yañadan söyläp üttek.*

2. Sonuç bildirme: *al-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cit-*, *kuy-*, *çık-*, *çıgar-* tasviri fiiller yardımıyla gerçekleştirilir:

3. Herhangi bir nitelik ya da özelliğin ortaya çıkmasını bildirir: Bu işlev *kit-* tasviri fiili yardımıyla gerçekleştirilir: *Ağaclar yaşellänep kitte; Alar duslaşıp kittelär.*

4. Hareketin kısa ya da süren uzun süren bir sonuç sürecine girecek şekilde tamamlanıp bitirilmesi veya bir yerde durdurulmasını ifade eder: *katıp kal-, tınıp kal-: Öçese dä tınıp kaldılar.*

5. Enerjik ve dinamik bir tarzda gerçekleşmesine özel bir vurgu yapılarak, sonuç içeren eylemi bildirmek: *yazıp at-, eşläp taşla-*.

6. Özne ya da nesneyi saran ve son derece etkileyen eylemi bildirmek: *zarıgıp bettem.*

7. Eylemin, tekil ise nesnenin tamamını, çoğul ise hepsini etkilemesini ifade etmek: *Al'bonniñ öç bitenä räsemnär yabıştırap betergän; Kitär aldınnan barsın da übep çıktı*

8. Eylemi yapıp bir nesneye ya da yere ulaşmayı bildirir: *Alar çatka barıp cittelär.*

Taranan Eserler

- 📖 Altın Bahk: **Tatar Xalq Äkiyätläre**, Tatarstan Kitap Nəşriyatı, Kazan 1999.
- 📖 GALÄW Mähmüt, **Möhäcirlär**, <http://kitap.net.ru/mohajirlar.php>
- 📖 GILMANOV Galimcan, **Albastılar**, <http://kitap.net.ru/gyilmanov/albastylar.php>

Kaynaklar

- 📖 AĞCAGÜL Sevgi, "Grammaticalization of Turkish geç- as a postverb", **11. Uluslar arası Türk Dilbilimi Konferansı**, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa (KKTC) 7-9 Ağustos 2002.
- 📖 AKSAN Yeşim., Kılınış Ulamına Yaklaşımlar ve Türkçe'de Kılınış, A. Kıran et. al (eds.) **Günümüz dilbilim çalışmaları**, Multilingua Publications, 68-81, İstanbul 2003.
- 📖 DEMİRCİ K., **Kazakh Verbal Structures and Descriptive Verbs**, Dunwoody Pres., Maryland, USA 2006.
- 📖 GANİEV Fazıl A., **Vidovaja xarakteristika glagolov tatarskogo jazyka**, Kazan 1963.
- 📖 COMRIÉ Bernard, **Aspect**, Cambridge 1976.

⁴³ Zakiev (ed), **age**, s. 198.

⁴⁴ Zakiev (ed), **age**, 198-199.

- JOHANSON Lars, **Aspekt im Türkischen: Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystem**, (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Turcica Upsaliensia, 1.) Almqvist & Wiksell, Stockholm 1971.
- JOHANSON Lars, "Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic" Abraham, Werner & Kulikov, Leonid (ed.), **Tense-aspect, transitivity and causativity. Essays in honour of Vladimir Nedjalkov**, (Studies in Language Companion series 50.) Amsterdam & Philadelphia: Benjamins 1999, ss.171-184.
- JOHANSON Lars, "Viewpoint operators in European languages", Dahl, Östen (ed.), **Tense and aspect in the languages of Europe**. Berlin & New York 2000: Mouton de Gruyter. ss. 27-187.
- KOÇ K., **Kazak Tilindegi Kürdeli Etistikter** (*Kazak Türkçesinde Birleşik Fiiller*), Kazakistan İlimler Akademisi, Almatı 2001, s. 268.
- MAİSAK T., "Multiple periphrastic perfectives: another case of 'bounder perfectivization'", **Language Typology: Proceedings of electronic conference (May 15-25, 1999)**, 2000; Web Journal of Formal, Computational & Cognitive Linguistics, CD Edition, 24 s. [ayrıca bkz. http://fccl.ksu.ru/winter.99/lang_typ/ogl.htm].
- NAKİPOĞLU Mine, "On the aspectual properties of unaccusatives", **Studies on Turkish and Turkic Languages: Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics**, 67-74, Harrassowitz Graphics 2000.
- NASİLOV D. M., "Formı vırajeniya sposobov glagol'nogo deystviya v altayskix yazıkax (v svyazi s problemoy glagol'nogo vida)", O. P. Sunik (ed.), **Oçerki sravnitel'noy morfologii altayskix yazıkov**, Leningrad 1978, ss. 88-177.
- RENTZSCH Julian, "Actionality operators in Uyghur", **Turkic languages** 10:2, 2006, 193-219.
- SCHAMİLOĞLU Uli, "Türk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu", **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988**, Türk Dil Kurumu, Ankara 1996, ss. 153-168.
- SCHARLIPP W. E., **Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang**, Islamkundliche Untersuchungen 87, Berlin 1984.
- SCHÖNIG Claus, **Hilfsverben im Tatarischen: Untersuchungen zur Funktionsweise einiger Hilfsverbverbindungen**, (Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, 35.) Wiesbaden Steiner 1984.
- UĞURLU M., "Türkiye Türkçesinde "Bakış" ("Aspektotempora")", **Türkbilig** 2003/5, ss. 124-133.
- YULDAŞEV A. A., **Analitičeskie formy glagola v tjurkskix jazykax**, [Periphrastic verbal formsin Turkic languages] Moskva 1965.
- ZAKIEV M. Z. (ed.), **Tatarskaja grammatika II: Morfologiya**, Tatarskoye knižnoe izdatel'stvo, Kazan 1993.